

LOLA BADIA

Ausiàs March i les «tenebres» de l'amor

RESUM

Crítics tan perspicaces com Jordi Rubió i Balaguer, Martí de Riquer o Joan Ferrraté van fer esment de la possible relació d'una orientació sexual no canònica amb «alguns aspectes de la poesia d'Ausiàs March»; senyal que el cantó fosc de la passió amorosa, tal com el descriu el poeta en determinades ocasions, adquireix una intensitat crítica. A partir d'alguns moments patètics («Oh Déu, ¿per què em a qui avorresc?», XCIX, 57), aquest article posa en relació l'horror del poeta davant de la dimensió carnal de l'amor («Llum clar e bell ab si portant tenebres», XLV, 12), amb el pensament escolàstic i les tradicions literàries del seu rerefons cultural.

PARAULES CLAU: Ausiàs March, sexofòbia, pensament escolàstic, erotocentrisme.

ABSTRACT

Sharp-witted scholars like Jordi Rubió i Balaguer, Martí de Riquer or Joan Ferrraté paid attention to a possible link between a non-canonical sexual orientation and «some aspects of the poetry of Ausiàs March», which shows that the poet was able to portray the dark side of love passion with convincing intensity. That paper focuses on some pathetic lines («Oh Déu, ¿per què em a qui avorresc?», XCIX, 57) in order to estimate how deep was Ausiàs March's repulsion of the carnal aspect of human love («Llum clar e bell ab si portant tenebres», XLV, 12), in the context of scholastic thought and the literary traditions of his background.

KEYWORDS: Ausiàs March, sexophobia, scholastic thought, erotocentrism.

LOLA BADIA*

Ausiàs March i les «tenebres» de l'amor**

I. UN PENSAMENT EROTOCÈNTRIC EN UN UNIVERS SEXÒFOB

Davant del compromís de parlar d'Ausiàs March en qualitat de poeta que pensa, he volgut fer atenció al sector més desencisat del seu discurs sobre l'amor.¹ Amb aquest objectiu recorro la seqüència de l'edició Pagès —que no és ni cronològica ni deriva d'un original d'autor— esquivant altres suggeriments temàtics.² L'erotocentrisme aclaparador del corpus marquian prové

* Universitat de Barcelona / Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

** Aquest treball s'inscriu en el marc del Projecte *Corpus Digital de Textos Catalanes Medievales y Renacentistas* (Narpan 1), FFI 2014-53050 (2015-2019) C5-I-P, i del Grup de Recerca Consolidat de l'AGAUR, 2017-00142 (2018-2019 [2020]), *Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana*.

1. Utilitzo la descripció de la vida, i l'obra de March de CABRÉ, «Ausiàs March: vida, obra, transmissió i cultura», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (II)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, 2014 i CABRÉ i ORTÍN, «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (II)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, 2014 com a punt de referència i assumeixo en termes generals la lectura que s'hi proposa de l'opus del poeta (371-397). Els versos se citen normalitzats gràficament a partir de MARCH, *Poesies*, Pere Bohigas (ed.), Amadeu-J. Soberanas i Noemí Espinàs (rev.), Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics, B19», 2005, confrontats amb MARCH, *Les poesies d'Ausiàs March*, Joan Ferraté (ed.), Barcelona, Quaderns Crema, 1979a, MARCH, *Obra completa*, Robert Archer (ed.), 2 vols., Barcelona, Barcanova, 1997 i MARCH, *Per haver d'amor vida*, Francesc Gómez i Josep Pujol (eds.), Barcelona, Barcino, 2008.

2. Tals com el panegíric d'Alfons el Magnànim (LXXII), les sàtires sobre els diners i l'honor (CIII, CIV, CVI), les especulacions teològiques (CV, CXIII) i, en gran part, les peces de circumstàncies (CXXIV, CXXV, CXXVI, CXIIa, CXIIb).

de la condició de poeta cortesà de l'autor: nascut amb el segle, està documentat al servei del duc de Gandia des de 1415. Visita la cort d'Alfons IV el 1417 i exerceix de falconer del rei des de 1426. Els tractes amb el monarca impliquen la participació en empreses militars als anys vint i la correspondència amb el sobirà instal·lat a Nàpols als anys quaranta.³ L'herència trobadoresca de tradició catalana (Andreu Febrer, els poetes de la primera cort del Magnànim), hibridada amb la recepció de models francesos (Guillaume Machaut, Oton de Grandson, Alain Chartier) i sobretot italians (el Dante de la lírica i de la *Comèdia*), emmarquen històricament l'erotocentrisme del pensament marquès en el context de les corts dels Trastàmara.⁴

L'associació de March amb el mestratge en matèria d'amor és un lloc comú que arrenca de la imatge que el poeta va construir d'ell mateix: «Jo són aquell pus extrem amador / après d'aquell a qui Déu vida tol» (XLVI, 41-42); «Callen aquells que d'amor han parlat, / e dels passats deliu tots llurs escrits [...] en mos esguard, degú és enamorat» (XXII, 1-4). El mestratge amorós marquès, a més d'ampli, exemplar i heroic, és, com és ben sabut, torturat, dur i difícil de penetrar: «[...] e lo qui és de mals passonat [...] llija mos dits, mostrant pensa torbada» (XXXIX, 3-5). «Tot entenent amador mi entenga / puis mon parlar de amor no s'aparta / e l'amador que en appetit se farta, lo meu parlar no pens que bé comprega» (LXXXVII, 1-4).⁵ Joan Fuster parlava de la 'megalomania amorosa' d'Ausiàs March, el 'ben enamorat' («Car segur só dels ben enamorats», LXIX, 24), en contraposició a Joan Roís de Corella, que insisteix a connectar l'amor amb el crim i que, quan parla en primera persona, exhibeix l'experiència humiliant de

3. Per a March com a poeta integrat en el sistema literari cortesà, TORRÓ, «Ausiàs March, falconer del Magnànim», *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro (eds.), 3 vols, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, III, 2005.

4. CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 365-368.

5. Excel·lents els retrats del poeta de Riquer, «Ausiàs March», *Història de la Literatura Catalana. Part Antiga*, Barcelona, Ariel, II, 1964, p. 541-558 i FUSTER, «Vigència d'Ausiàs March», pròleg a *Antologia poètica d'Ausiàs March*, Barcelona, Selecta, 1959 i FUSTER, «Ausiàs March, el ben enamorat», *Revista Valenciana de Filologia*, VI, 1, 1959-1961.

la traïció de Caldesa, l'enamorada caiguda.⁶ Les noves certes es entorn de la vida i l'obra de March conviden a assumir que l'experiència catastròfica de l'amor que descriu Corella en vers i en prosa no és en absolut estranya al mestratge marquà.⁷

Entrat el nou mil·lenni, que a Occident ha revalidat la caiguda dels tabús entorn de la pràctica sexual, convé recuperar la noció que la poesia de March pertany a un univers mental especialment sexòfob.⁸ Les convencions de la literatura sentimental ibèrica de mitjan segle xv, que governen l'horitzó doctrinal de l'obra de Corella, exacerben les reiterades condemnes de la fina amor que l'Església difon des de les darreries del segle xiii.⁹ La bellesa i la lletjor de l'amor de què parla March s'entenen perfectament si hom s'afigura un metge del segle xv que analitza, a través del sentits corporals, els orins del pacient:

6. «Un cas aberrant de megalomania eròtica: aquesta és la primera conclusió [...]», FUSTER «Vigència d'Ausiàs March», p. 226. «Posats a donar-li un nom, jo en diria 'megalomania amorosa'. Una lectura, ni tan sols atenta, dels versos de March prou que ho descobreix», FUSTER, «Ausiàs March, el ben enamorat», p. 249. Qualificar Corella de 'mal enamorat' en relació a March, el 'ben enamorat', és la fórmula impresa a la portadella de la p. 211 de les *Obres Completes* de Fuster de 1968: una il·lació no raonada per l'autor.

7. Vaig descriure el desengany d'amor en Corella a BADIA, «*Aucis amors*. Teoria i pràctica del desengany d'amor segons Joan Roís de Corella», *Literatura Medieval. Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval*, 3 vols., Lisboa, Editorial Cosmos, III, 1993b. Per la presència del motiu de la traïció de l'estimada als poemes amb la invocació «Oh Foll amor» i «Amor, amor», CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 363-364.

8. A partir dels anys vuitanta del segle passat comptem amb una bibliografia acadèmica solvent que descriu la sexualitat a l'edat mitjana: una noció moderna, aliena al pensament antic, que ni tan sols no tenia un terme per designar-la globalment. Vegeu els títols clàssics de JACQUART i THOMASSET, *Sexualité et savoir médical au Moyen Age*, París, Presses Universitaires de France, 1985; BRUNDAGE, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago / Londres, University of Chicago Press, 1987 i BULLOUGH i BRUNDAGE, *Handbook of Medieval Sexuality*, Nova York / Londres, Garland Publishing, 1996.

9. N'explico les convencions i en presento les referències bàsiques a BADIA, «La ficció sentimental», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (III)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, 2015: la segona part del *Roman de la Rose*, els *Trionfi* de Petrarca, la *Fiammetta* i les «Qüestions d'amore» del *Filocolo* de Boccaccio, el *Siervo libre de amor* de Juan Rodríguez del Padrón.

Així com és la ciença del metge
 bella en extrem si e on guarda,
 així en extrem és la pràctica lleja
 e tots los senys quasi fastig ne senten,
 tal és amor, que el seu ésser és noble;
 lo praticar, odiós e terrible,
 car l'esperit ne pren molt gran angoixa
 e lo cos fam, i en fastig, volant, passa. (CXVII, 233-240)

2. QUÈ SÓN LES «TENEBRES» MARQUIANES DE L'AMOR

En apèndix al seu llibre terrible sobre les campanyes d'extermini dels homosexuals a Catalunya als segles XIII-XVIII, sempre anomenats sodomites en aquesta època, Jaume Riera i Sans extreu conclusions sobre la «ubiquïtat del fenomen homosexual» i reuneix dades per a una galeria de possibles noms de personatges coneguts, lligats a aquesta orientació sexual, que inclou Ausiàs March.¹⁰ Riera es guia per la literalitat d'un document del 27 de juny de 1425, exhumat per Jordi Rubió i Balaguer el 1960, en què la reina Maria es mostra preocupada perquè un minyó de dotze o tretze anys, que aprenia amb el secretari Pere Llobet, se n'havia anat a València «ab mossèn Ausies March [...] e ara és en via de perdició».¹¹ El comentari de Rubió inclou les frases «si no interpreto malament un *enigmàtic i inquietador crit d'alarma*» i «Si gosava precisar el comentari que la *malícia* podria suggerir [...]».¹² Martí de Riquer incorpora el document de 1425 a la seva descripció de la vida March amb una nota que glossa, sense esmentar-ne el nom, —el terme homosexualitat no formava part del vocabulari dels ciutadans nascuts

10. RIERA, *Els sodomites catalans*, Base, Barcelona, 2014, p. 594, esmenta també l'infant Jaume, el primogènit de Jaume II que va renunciar al tron, l'altre infant Jaume que no va regnar, el fill de Jaume III de Mallorca, Anselm Turmeda. Vegeu la ressenya de BADIA i CARRÉ, *Ressenya de Riera 2014, Llengua i Literatura*, 2, 2016.

11. ACA 3220, f. 112 i 117v. RUBIÓ, «Las cortes de Alfonso el Magnánimo y la espiritualidad del Renacimiento», *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1960, p. 171, reproduït a *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 73.

12. *Ibid.*

a les primeres dècades del segle xx—¹³ les possibles conseqüències literàries d'una orientació sexual fora de la norma:

No hem d'oblidar l'estricta rigidesa moral de la reina Maria, i sempre existeix la possibilitat que Ausiàs March hagués estat *calumniat*; però, malgrat tot això, hem de tenir en compte aquest document per estudiar *alguns aspectes de la poesia d'Ausiàs March*, car la història literària no és un catàleg d'homes virtuosos, sinó una indagació que pretén arribar a l'ànima d'uns escriptors que poden ésser molt bons des del punt de vista artístic i *molt perversos* des del punt de vista moral.¹⁴

Joan Ferraté —que escriu passada l'era de l'ocultació preceptiva de la sexualitat no canònica—¹⁵ talla en sec la qüestió:

L'Ausiàs March sodomita que Martí de Riquer (i d'altres!) han volgut veure en aquesta carta (*i en la seva poesia, per Déu*) no té la més mínima versemblança ni cap justificació. Als qui ens pugui agradar d'imaginar-nos Ausiàs March com un altre Ogre de Kaltenborn [...].¹⁶

Agraeixo a la tossuderia històrico-filològica de Jaume Riera i Sans —volia saber exactament què implicava l'expressió «en via de perdició» al document citat— haver-me brindat l'oportunitat de comprendre una mica

13. RIERA, *Els sodomites*, p. 97-518) reporta 272 fitxes de persones acusades a Catalunya del «crim tòrrid i detestable de sodomia» entre 1267 i 1790. Al pas del XVIII al XIX s'acaben els segles de persecució de l'orientació sexual fora de la norma i es passa a l'ocultació pública del fenomen, tal com l'interpreta la moral victoriana: l'homosexualitat, que aparentment no existeix, esdevé un delictes punible, vegeu DALL'ORTO, *Tutta un'altra storia. L'omosessualità dall' antichità al secondo dopoguerra*, Milano, Il Saggiatore, 2015 i FERNANDEZ, *Il ratto di Ganimede. La presenza nell'arte e nella società*, Milano, Bonpiani. Original francès: *Le rapt de Ganymède*, París, Grasset & Frasquelle, 1989.

14. RIQUEUR, «Ausiàs March», *Història de la Literatura Catalana. Part Antiga*, Barcelona, Ariel, II, 1964, p. 474, nota 8.

15. Als primers moviments a favor dels homosexuals a l'Europa dels anys 30 del segle xx segueixen tres dècades d'homofòbia. La identificació de l'orientació sexual no canònica amb una malaltia mental i la penalització encara són vigents en més de la meitat del país del món, però a Europa i als Estats Units els drets dels homosexuals han estat reconeguts entre els anys seixanta i als setanta del segle xx. A Espanya el canvi d'orientació en el llenguatge sobre l'homosexualitat arriba una dècada més tard amb la Transició.

16. MARCH, *Poesia*, Joan Ferraté (ed.), Barcelona, Edicions 62 / "La Caixa", «Les Millors obres de la Literatura Catalana, 14», 1979b, p. 8.

més les tenebres de l'amor marqujà, perquè m'ha empès a desfer el miratge homòfob present en el llenguatge de Rubió i de Riquer dels anys seixanta del segle passat, tan lligat als llocs comuns propis de l'època en què es van formar tots dos, a cavall dels segles XIX i XX.

Com vaig escriure fa vint anys, «en el plantejament escolàstic que March adopta, l'impuls pecaminós homosexual és un cas marginal i atípic del poder de la natura sobre l'intel·lecte, perquè és interpretat com un fenomen paradoxal, "contra natura"»:¹⁷

Simplement l'hom contra natura peca
en tot pecat, puix a raó repugna;
de tot en tot a sa natura és contra
com en pecar traspassa d'hom los térmens.
Jo guard lo cel e no veig venir flames
per abrasar la sodomita secta. (CIV, 193-202)

Paradoxa, aberració i perversió de l'ordre natural volgut per Déu són les consignes de l'homofòbia a partir el segle XIII. Tant l'anàlisi d'un pecat que degrada la natura humana com les flames que l'han d'eradicar provenen de la cultura escolàstica que impregna el pensament de March. No se'n parla enlloc més de la seva obra i no és gens sorprenent, perquè la doctrina oficial del moment és nítida i inequívoca. Tot i que el dret romà i el dret canònic contemplen la penalització de l'homosexualitat, l'edat mitjana no esdevé homòfoba fins a darreries del segle XIII. La primera foguera per castigar el delictes contra natura és del 1277 i el primer condemnat a Catalunya, del 1267. Fins i tot Boswell,¹⁸ que va voler compatibilitzar el cristianisme amb el *gay people* —per les repercussions d'aquest llibre trencador, Kuefler—,¹⁹ dedica les p. 267-334 a «The Rise of Intolerance»; concretament les p. 318-330 descriuen la posició de Tomàs d'Aquino, que és la que segueix March.

17. BADIA, «Ausiàs March i l'enciclopèdia natural: dades científiques per a un discurs moral», *Ausiàs March, textos i contextos*, R. Alemany (ed.), València / Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner, 37», 1997, p. 41, nota 17.

18. BOSWELL, *Christianity and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.

19. KUEFLER, *The Boswell Thesis. Essays on Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*, Chicago, University Press, 2006.

Dall'Orto i Bullough i Brundage²⁰ també presenten la doctrina que s'extreu de les qüestions 154, 11-12, «De speciebus luxuria: de peccato contra natura; de ordine gravitatis predictis speciebus», de la *Summa Teologiae*, II-II, i 31, 7-8, «Utrum aliqua delectatio sit non naturalis», de la mateixa obra, I-II.

En síntesi: els principis de la raó humana són els principis de la natura i el vici contra natura transgredeix el que la natura ha disposat pel que fa a l'ús del plaers veneris en funció de la reproducció de l'espècie. Violar l'ordre natural ofèn Déu en tant que ordenador de la natura. El desig homosexual és una anomalia contra natura en determinats individus que tenen corromputs els principis naturals, de manera que, accidentalment, el que és contra natura els sembla natural, «sicut huic aquae calefactae est naturale quod calefaciat» (II-I, q. 31, 7).²¹

Queda del tot clar que els motius presumptament perversos de la poesia de March no són altra cosa que les seves dures anàlisis del vessant carnal de l'amor, pensat des del context sexòfob dels seus dies amb el suport d'una retòrica convincent. Tanmateix el 1979 Joan Ferraté —que ho entenia així mateix— reduïa les reflexions marquianes sobre l'ús del sexe a les xacres morals abjectes d'una ancianitat mal viscuda:

Pertanyen sense cap dubte als últims anys de la vida d'Ausiàs March [...] totes les poesies de la darrera sèrie d'obres d'amor, des del Núm. 115 fins al Núm 123. La mena d'amor que ens descriu Ausiàs March en la major part d'aquest poemes és un amor de pura subjecció física contra el qual l'autor es gira amb una ferocitat inaudita, cosa que, pel fet que és tan poc convencional, *imposa damunt del lector la convicció que cal que correspongui a la manera com l'Ausiàs March vell degué tenir arranats els seus afers per aquest costat*. Però és clar que

20. DALL'ORTO, *Tutta un'altra storia*, p. 145-151 i BULLOUGH i BRUNDAGE, *Handbook*, p. 174-175.

21. BOSWELL, *Christianity*, p. 326, nota 83, pretén descobrir en aquest exemple de l'aigua escalfada que produeix calor una justificació subterrània de l'acceptació per part del cristianisme de la bondat natural dels impulsos del *gay people*. Una mena d'«eppur si muove». Segons la seva lectura, sant Tomàs estaria dient que l'aigua escalfada és natural que escalfi, però aquesta suposició és errònia perquè oblidia la premissa implícita de l'exemple de sant Tomàs: les *qualitats pròpies* dels quatre elements de la física aristotèlica, segons les quals l'aigua és freda per natura, mentre l'aire és humit per natura, la terra seca i el foc calent. Com que l'aigua és freda en la seva essència, quan emana escalfor, ho fa a través de la qualitat del foc que opera de forma *apropiada*. Sembla que l'aigua produeixi escalfor per la seva natura, però és una falsa aparença. És l'ABC de la física medieval.

la convicció del lector no té cap valor comparable amb el d'una *dada històrica genuïna*.²²

Ferraté ofería aquesta interpretació biografista condicionat per la lectura seqüencial de la poesia de March, organitzada en seccions temporals, que s'havia empescat ell mateix a la seva edició modernitzada del poeta de Quaderns Crema: posant data als versos de March d'acord amb una seqüència que se suposa ordenada cronològicament, hom pot detectar versos escrits a la senectut.²³ D'ençà que Llir entre cards ha estat identificada amb Teresa d'Híxar (1400-1444),²⁴ tenim la dada històrica genuïna que reclamava Ferraté, de manera que Cabré ha pogut rastrejar un seguit d'indícis textuais que permeten relacionar les reflexions de March sobre l'ús del sexe amb experiències amoroses viscudes durant el que els medievals anomenaven la joventut, ço és la secció adulta de la vida anterior al punt d'inflexió dels quaranta anys.²⁵

3. LES «TENEbres» DE L'AMOR I LES EDATS DE LA VIDA

Els pecats amorosos de què parla el poeta no alteren la natura de l'home i del cosmos, encara que una hipèrbole màxima ho pugui suggerir quan, per exemple, March denuncia la traïció de la seva dama que, com Caldesa a la *Tragedia* de Corella, «ama un home pec»:²⁶

Be em meravell com l'aire no s'altera,
e com lo foc per feixuc pes no cau,
e com no es mou la que feixuga jau
fermant son lloc en la pus alta spera. (XLVIII, 1-4)

22. MARCH, *Les poesies d'Ausiàs March*, p. 9-10.

23. Lluís CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 364, ha desfet aquest miratge adonant-se que Ferraté, que editava March mentre treballava en la reelaboració de la pròpia obra poètica que Josep Carner va dur a terme al volum *Poesia* de 1957, va projectar el model de les seqüències poètiques del gran poeta català del segle XX sobre el corpus marquià de l'edició Pagès.

24. CABRÉ i TORRÓ, «Dona Teresa d'Híxar o Llir entre cards: para una cronología de la obra de Ausiàs March», *Bulletin of Hispanic Studies*, 89, 2012.

25. CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 362-363; CABRÉ i ORTÍN, «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», p. 386-394. Vegeu BURROW, *The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1988 per a les edats de la vida com a categoria del pensament medieval.

26. Vegeu la nota 7.

Les amenaces de catàstrofes físiques pertanyen a la funció suasòria del llenguatge poètic;²⁷ els pecats amorosos atempten contra la dimensió intel·lectual de l'home, que hauria de seguir els dictats de la raó: «¿Per què el desig meu contra raó cau?» (XCIX, 41). El desig sensible –sense que hi intervingui cap forma de corrupció– està fatalment arrelat en l'amor humà, tal com li ensenyaven a March la vida real i la psicologia aristotèlico-tomista.²⁸ Aquest pulsio cega dels primers moviments rebels al control racional és la responsable de la foscor de l'amor: «Llum clar e bell amb si portant tenebres» (LXV, 12). El poeta talla de soca arrel els lleigs desigs en el seu amor per Plena de seny (LXVIII, tornada), ordenat per l'enteniment,²⁹ i, fantasiejant, els transcendeix (XVIII, 1-10) en l'exaltació mística d'alguns poemes per a Llir entre cards.³⁰ En canvi, quan la seva facúndia literària furga en les contradiccions d'una experiència amorosa de llarga durada al poema CXIX, «Maleit lo jorn que em fo donada vida», la carnalitat, animal·lesca i repulsiva, fereix el cor del poeta «de lleig fet nou e de llegea antiga» (v. 27-28). La sexualitat és la quinta columna, un enemic interior més propi de la joventut que no pas de l'ancianitat, com vol el lloc comú que associa amor i joventut, i com suggereix la conducta sexual documentable del poeta –un fill natural hagut d'una monja el 1424, un procés per concubinatge de 1427, els quatre fills d'una esclava mencionats al testament.³¹

Si en la galeria d'engrunes científiques del corpus marquà són minses les mencions de la infantesa (C, 2) i poques les de la joventut, la vellesa hi té força més paper.³² De la segona es diu que, per manca d'experiència, retarda el reconeixement dels errors (VI, 2) i que ofereix uns delits als quals el poeta està disposat a renunciar per ser fidel a l'amor espiritual per a Llir

27. Vegeu la darrera estrofa del poema 87: «Lo món finit, lo sol e luna i signes / no correran per lo cel, ne planetes; / per ops d'aquell los ha Déu fets e fetes, / i, ell defallint, cessen llurs fets insignes. / Tot enaixí si d'aquest mon trespasse, / aquell poder que en amar nos enclina / caurà del cel, car pus hom no s'afina / en ben amar, ans cascú veig que es lasse. / Si Amor veu que errant sens profit vaja / envergonyit jo creu de son lloc caja» (v. 334-340).

28. CABRÉ, «Aristotle for the Layman: Sense Perception in the Poetry of Ausiàs March», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LIX, 1996; CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 268-269.

29. CABRÉ i ORTÍN, «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», p. 371-376.

30. CABRÉ i ORTÍN, «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», p. 376-386.

31. CABRÉ «Ausiàs March: vida», p. 356.

32. BADIA, «Ausiàs March i l'enciclopèdia natural»; CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 369.

entre cards (XXXVI, 26). Quan l'amor és vist com una tirania insofrible, la vellesa, amb tots els seus inconvenients, apareix hiperbòlicament preferible a la joventut, que aboca als turments de l'amor:

Oh foll Amor, si és ver que el jovent
és ocasió de tu a mi forçar,
si bé lo món res tant no pot prear,
vellea em plau, qui de mals és sement. (LXV, 41)

A LXXXIV, 49, que és un poema de desengany i de queixa amb la invocació Amor, amor, aquest fals déu provoca l'envelliment prematur del jo poètic: «si ans de temps só vist blanc e ruat». Els setze anys de servei amorós sense premi de l'esperça LXXX indueixen Cabré³³ a datar-la entorn de la partió de 1440 entre la joventut i la vellesa. March és implacable amb la tercera edat, especialment quan assumeix el paper de l'ancià. Amor transforma l'home vell en infant (LXXVI, 33-36) i la decadència física del cos evoca la mort i la putrefacció (XCIV, 85-86; CVII, 127). La figura del galant vell dona molt de joc en els darrers poemes dirigits al Magnànim entre 1442 i 1458 (CXXIIa i CXXIIb), mentre que el repugnat *senex luxuriosus* (CXX) connecta amb el vessant penitencial de la poesia de March (CXXVII). En qualsevol cas, «velledat en valencians no prova» (CXII, 9), car el vell és vist fatalment com a «grosser» (CXX, 78-80).

4. EROTOCENTRISME I PLURALITAT DE TRADICIONS

Ausiàs March tracta de l'amor com una experiència humana possible a totes les edats de la vida. L'amor al cançoner marquà pot aspirar a la sublimació de la sensualitat a través de la superació espiritual, però també es manifesta en l'abisme negre del pecat de luxúria, en la reflexió sobre la mort, en la constatació de l'estimar esdevingut un hàbit –no precisament virtuós–, o en la protesta indignada contra la tirania d'aquest hàbit dels poemes que porten el senyal-invocació Amor, amor i Oh Foll amor. L'amor esdevé tenebrós i menyspreable quan és contrari a la raó, perquè enganya: «el seu ésser és noble», però «lo practicar odiós e terrible» (CXVII, 237-

33. CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 356.

238). L'erotocentrisme marquà té sempre l'ull posat en el poder del sexe, tot i que aquest terme no formi part del seu vocabulari;³⁴ March fa servir la metàfora de la carn.

Per molts matisos que s'hi puguin afegir, March és un poeta que pensa guiat per la filosofia escolàstica per a ús de laics, abastable a la València dels seus dies. Lluís Cabré ho va establir fa anys amb una contundència que no molesta: «el principal compromís de March és analitzar els enganys de l'amor en consonància amb la interpretació cristiana del que Aristòtil havia establert a propòsit de l'ànima humana».³⁵ Com a poeta que canta per a un auditori educat en l'herència literària dels trobadors, March posa a contribució un repertori de ferramentes d'anàlisi molt més ampli del que era habitual, perquè March, encara que canti, no deixa de pensar: no es pot estar de sotmetre a anàlisi tot el que diu. En fer-ho hibrida tradicions expressives i el resultat és el teixit nou del seu dictat poètic, tal com ho glossa Francesc Gómez: «Damunt aquest substrat trobadoresc, Lola Badia ha projectat un canvi fonamental de perspectiva assenyalant la pluralitat de tradicions que conflueixen i s'entrecruen en la poesia de March, coincidint amb una profunda transformació de les expectatives culturals, retòriques i lingüístiques de la lírica catalana en les primeres dècades del segle xv».³⁶

34. Remeto a BADIA «Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe: 1. El marc teòric», *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes «Ramon llull al segle xxi»*, Palma de Mallorca 2004, Maria Isabel Ripoll (ed.), Palma de Mallorca / Barcelona, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears, «Col·lecció Blaquerna, 5», 2005, p. 13, nota 1, on, a propòsit de l'absència del terme sexe a l'obra de Llull, comento que «al Glossari de Du Cange 1954: VI, 466, *sexus* apareix sobretot en contextos jurídics i en sentits translàtics, i és definit en la primera accepció «genus, species, vel potius diversitas». La segona designa la corresponent «pars corporis». Joan Balbi al *Catholicon* no té entrada per al terme, però l'usa s.v. *masculus*, en l'expressió *masculini sexus*, que no troba el seu corresponent a les veus *femina* i *femininus* (Balbus 1460). El *DECLC*, VII, 903-904, recull la primera documentació catalana al segle xvi. El terme *sexus* apareix una sola vegada a les sentències aristotèliques de Hamesse 1972-1974: «sexus masculinum et femeninum sunt differentiae sexus animalis». A l'índex de noms del *De animalibus* de Sant Albert 1920 apareix en relació a «diversitas, differentiae causa, discretio» i similars. Al segle xv el *Llibre del quesits e dels perquèns* registra una única ocurrència de *sexe* en el sentit de 'sexe masculí' (Manfredi 2004).

35. «March's main concern: the analysis of the deceits of love according to a Cristian understanding of what Aristotle says about the soul». CABRÉ, «Aristotle for the Layman», p. 60.

36. GÓMEZ, «Mar, navegació i tempesta en Ausiàs March: valors i tradicions», *La vida marítima a la Mediterrània medieval: fonts històriques i literàries*, Lola Badia, Lluís Cifuentes i Roser Salicrú (eds.), Barcelona, Museu Marítim / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018, p. 167

Si determinades subtilestes dels poemes CXII, CXVI, CXIX o CXX no es poden capir sense la teoria de la percepció derivada del *De anima*, com ha explicat Lluís Cabré, aquest mateix estudiós té punt a desenvolupar la lectura escolàstica que March construeix a partir del lloc comú de l'*odi et amo* ovidià:³⁷ una fusió de tradicions altament il·lustrativa del pensament del nostre poeta.

Ovidi repregué el famós *odi et amo* de l'epigrama de Catul (LXXXV: cf. LXXV), i hi abundà a propòsit de Corinna –una amant tan promiscua com cobejable–, sobretot en els *Amores* (III, II), una obra no tan corrent a l'aula medieval. L'oposició entre l'amor de benvolença (*bene velle*), traït, i el desig mantingut (*amare*), comporta estimar amb baixesa (*turpis amor*) i a desgrat. En March, l'oposició entre Ira i Amor, a vegades Odi i Amor, o amar i avorrir, i la confessió d'un amor carnal a desgrat (i fins i tot amb desplaer), recorren moltes poesies dels grups Oh Foll Amor i Amor, Amor, i altres sense invocació ni senyal.³⁸

Als trobadors, que forneixen el model formal i un repertori extens de recursos temàtics i retòrics de la poesia que March practica, els mancava una formació escolàstica sòlida i per això no sabien discórrer adequadament sobre la dimensió racional de la natura humana:

D'aquest voler los trobadors escriuen
e, per aquest, dolor mortal los toca;
la racional part de l'arma no els broca;
del sensual aquests apetits viuen (LXXXVII, 41-44).

Això no priva que la poesia marquiana sàpiga treure partit del cantó fosc del repertori temàtic trobadoresc. La misogínia, per exemple: «Irat me trob vers femení llinatge; / los fins amants no han en ell estatge: / sembren los bons, cullen los mals e molen» (LI, 30-32), per no parlar dels motius

es refereix a BADIA, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València / Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner, 25», 1993a.

37. CABRÉ, «Ovid's *odi et amo* and its Presence in the Poetry of Ausiàs March», *Latin and vernacular in Renaissance Iberia: Ovid from the Middle Ages to the Baroque*, Alejandro Coroleu i Barry Taylor (eds.), Manchester, Manchester Spanish & Portuguese Studies, 2008.

38. CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 370-371.

relacionats amb el martiri d'amor: comunicació, sacrifici, donació sense recompensa, insomni, mort en vida. Com tots sabem, March els broda –sobretot el darrer– en els poemes dels cicles cortesans.

«Ovidi el prou» (VII, 19), assimilat a través de la formació escolar, completa el fons de referents abastables. En un treball de 2007, Jaume Torró va concretar els deutes marquians amb les *Tristes* i les *Pòntiques*, posant en evidència fins a quin punt l'afecció de March pels vessants torturats de l'experiència d'amor podia treure partit de les lamentacions d'un poeta de cort literalment expulsat del seu medi social. El préstec que salta immediatament a la vista és el del poema CXI, «Així com cell qui es parteix de sa terra», que molt encertadament no porta senyal: «No sé a qui adreç mon parlament» (CXI, 41). L'exili simbòlic de què parla Bernart de Ventadorn a la tornada de «Can vei la lauzeta mover» ha guanyat en profunditat i complexitat i, sobretot, en duresa i desencís.

El model retòric del Sèneca tràgic, amb el seu desplegament de gestos criminals glossats i comentats, és una altra lliçó reveladora del contacte de March –i del seu públic– amb una determinada recepció dels clàssics. Que els dos primers versos del poema XI, «Quins tan segurs consells vas encercant, / cor malastruc, esfastijat de viure?» remetin al que diu Clitemnestra a la versió catalana de l'*Agamèmon* de Sèneca, quan, amb el coltell a la mà, es disposa a assassinar el marit, és un cop d'efecte sensacional.³⁹ La funció suasòria del llenguatge marquian troba sempre noves maneres de comunicar el revers més desagradable dels comportaments irracionals en amor.

La literatura dita sentimental del xv ibèric de la corda de Rodríguez del Padrón, orienta el lector cap a una peculiar sensibilitat ultrada davant dels perills de la passió: la que March extreu de la literatura queixosa, esdevinguda una moda literària amb la *Belle dame sans merci* d'Alain Chartier i que Corella expressa en llenguatge forjat en ocasions sobre el seu.⁴⁰ El poema CXIV, «Retingam Déu en mon trist pensament», és una filigrana retòrica

39. BADIA, *Tradició i modernitat*, p. 181-207, vegeu el comentari de MARCH, *Per haver d'amor vida*, p. 116-120.

40. MARTOS i GÓMEZ, «Joan Roís de Corella», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (III)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, 2015, p. 236-238.

d'exaltació de la tristesa, una passió de l'ànima d'extrema perillositat moral. El poeta es complau en la imatgeria de la negror: «Lo dia clar volria fos escur, / udolaments e plors en lloc de cants» (v. 61-62), i fins i tot es vesteix ell mateix de negre, com vol el lloc comú de l'amant desnonat que transforma el seu dolor en espectacle: «Mentre no pens, jo trob algun repòs, / mas l'esperit meu tostemps està trist / per l'hàbit pres, / que llong temps és que vist / d'un negre drap o celici molt gros» (v. 48-48).⁴¹

Es prou sabut que la cultura dels frares deixa la seva empremta en l'afecció de March pels símls i els exemples: el més famós és certament el de la incommuniació del biscaí paralític que cau malalt a Alemanya del poema CI.⁴² Tampoc no és, però, indiferent el repertori de nocions de filosofia natural que constel·la el corpus del poeta. Si més no els metges i la medicina tenen la virtut d'oferir analogies especialment innobles quan es tracta d'afinar les eines retòriques que transmeten el malestar inherent a les «tenebres» de l'amor. La combinació de la vena penitencial amb la filosofia natural ja buscava efectes desagradables i provocatoris en la poesia del pare d'Ausiàs, Pere March, per exemple al poema «Al punt que hom naix comença de morir», amb l'esment de la sang menstrual, que alimenta el fetus d'acord amb la fisiologia hipocràtico-galènica, i l'evocació del llastimós aspecte de l'extrema decrepitud:

Si bé volem un petit sovenir
com som tots faits d'àvol merxanteria,
e el sutze lloc on la maire ens tenia,
e la viltat de què ens hac a noïr,
e, naixent nós, roman la mare lassa
e nós ploram de fort anxietat,
entram al mon ple de gran falsedat,
que adés alciu es adés nos abraça.

O vell poirit! E què poràs tu dir,
qui et veus naftrat tot jorn de malaltia?

41. Per a la presència de la *Belle dame sans merci* en March, MARFANY, «D'Ausiàs March a Bernat Hug de Rocabertí: Antoni Vallmanya i el cànon poètic de mitjan segle xv», *Llengua i Literatura*, 18, 2007.

42. CABRÉ, «Ausiàs March: vida», p. 365-371.

Missatge cert és que la mort t'envia,
e tu no el vols entendre nes ausir,
mas, com a porc qui jats en la gran bassa
de fanc pudent, tu et bolques en pecat,
disent, tractant, fasant molt mal barat
ab lo cor fals e la mà trop scassa.⁴³ (v. 24-40)

Excel·lent mestratge per al poema CXIX, «Maleit lo jorn que em fo donada vida», que desenvolupa una extensa metàfora mèdica (CXIX, 61-80) al voltant d'un referent tan aterridor com són els «vuit senyals mortals que Hipocràs posa» (CXIX, 65).

Martí de Riquer⁴⁴ trobava especialment impressionants els versos del poema XCIX, «Aquesta és perdurable raó»:

No dec morir solament ab coltell:
mon cors mig mort deu ser vianda als cans;
mon cor, partit entre corbs e milans;
mon esperit tinga lo lloc d'aquell
qui volc trair, besant, lo Fill de Déu:
aquest es lloc a ell just e degut;
puis ha traït a si, Déu no l'ajut,
e en gran pecat deu rebre pena greu. (XCIX, 81-88)

L'execució brutal, l'abandó del cadàver als gossos i la condemna a l'indret més profund de l'infern, el dels traïdors, el poeta els ha merescut per haver «traït a si», és a dir per haver ensutzat vilment els nobles propòsits d'un amor asexual:

Ma carn no sent aquell desig sensible
e l'esperit obres d'amor cobeja:
d'aquell cec foc qui els amadors s'escalfen,
paor no em trop que jo me'n pogués ardre. (XIX, 9-12)

No cal que busquem March al *giron* de ser Brunetto. Judas és el company de pena eterna que el poeta s'assigna quan comprova, amb horror i

43. Pere MARCH, *Obra completa*, Lluís Cabré (ed.), Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics, A 132», 1993.

44. RIQUER, «Ausiàs March», p. 521.

desesperació, que l'amor, l'hàbit indefugible de l'amor, equival al desig i el desig «vol carn».

¿Per què el desig meu contra raó cau?
 Amor ho vol, per què tant li contrast,
 e mon desig cobeja lo fer past
 d'aquella carn on gran amargor jau. (XCIX, 41-44)

La consciència esgarriada del poeta es dissol en la pregunta retòrica del v. 41. La consumació de l'acte sexual, repugnant en ell mateix, transforma la carn en una substància amarga. La metàfora alimentària li dona el toc final d'horror. El «fer past», el 'dur menjar' com glossa Archer (March 1997: I, 422), és una acte de canibalisme, com fa notar Raffaele Pinto al seu treball del present volum, quan ens recorda la connexió amb la imatge més brutal de l'*Inferno* de Dante: «La bocca sollevò dal fiero pasto» (XXXIII,1), «La boca suslevà d'aquell fer past», com tradueix Andreu Febrer.

L'enfrontament tràgic entre la noció d'amor racional —és a dir espiritual i positiu— i l'experiència embrutidora de l'amor humà, que no pot prescindir del sexe, alimenta un sector important de la gran retòrica marquiana: una retòrica de poeta que pensa, capaç de desorientar crítics eminents i de captivar lectors del segle XXI, quan la ideologia sexòbafa del segle XV, a Occident, ha esdevingut arqueologia.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- BADIA, Lola, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner, 25», València / Barcelona, 1993a.
- , «*Aucis amors*. Teoria i pràctica del desengany d'amor segons Joan Roís de Corella», *Literatura Medieval. Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval*, 3 vols., Editorial Cosmos, III, Lisboa, 1993b, p. 275-282.
- , «Ausiàs March i l'enciclopèdia natural: dades científiques per a un discurs moral», *Ausiàs March, textos i contextos*, R. Alemany (ed.), Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de

- Montserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner, 37», València / Barcelona, 1997, p. 31-57.
- , «De l'amor que educa a la passió culpable: Jordi de Sant Jordi, XI *versus* Ausiàs March, IV», *Professor Joaquim Molas. Memòria, Escriptura, Història*, 2 vols., Universitat de Barcelona, I, Barcelona, 2003, p. 85-97.
- , «Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe: 1. El marc teòric», *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes «Ramon Llull al segle XXI»*, Palma de Mallorca 2004, Maria Isabel Ripoll (ed.), Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears, «Col·lecció Blaquerna, 5», Palma de Mallorca / Barcelona, 2005, p. 13-45.
- , «La ficció sentimental», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (III)*, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, p. 190-197.
- i Antònia CARRÉ, Ressenya de Riera 2014, *Llengua i Literatura*, 2, 2016, p. 189-192.
- BOSWELL, John, *Christianity and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1980, 2015².
- BRUNDAGE, James A., *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, University of Chicago Press, Chicago / Londres, 1987.
- BURROW, J. A., *The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1988.
- BULLOUGH, Vern L. i James A. BRUNDAGE (eds.), *Handbook of Medieval Sexuality*, Garland Publishing, Nova York / Londres, 1996.
- CABRÉ, Lluís, «Aristotle for the Layman: Sense Perception in the Poetry of Ausiàs March», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LIX, 1996, p. 48-60.
- , «Ovid's *odi et amo* and its Presence in the Poetry of Ausiàs March», *Latin and vernacular in Renaissance Iberia: Ovid from the Middle Ages to the Baroque*, Alejandro Coroleu i Barry Taylor (eds.), Manchester Spanish & Portuguese Studies, Manchester, 2008, p. 17-24.
- , «Ausiàs March: vida, obra, transmissió i cultura», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (II)*, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 353-371.

- CABRÉ, Lluís i Marcel ORTÍN, «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (II)*, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 371-397.
- i Jaume TORRÓ, «“Perché alcun ordine gli habbia ad esser necessario” la poesia i d'Ausiàs March i la tradició petrarquista», *Cultura Neolatina*, LV,1-2, 1995, p. 117-136.
- i Jaume TORRÓ, «Dona Teresa d'Híxar o Llir entre cards: para una cronología de la obra de Ausiàs March», *Bulletin of Hispanic Studies*, 89, 2012, p. 91-102.
- , Alejandro COROLEU, Montserrat FERRER i Josep PUJOL, *The Classical Tradition in Medieval Catalan, 1300-1500*, Tamesis, Londres, 2018.
- DALL'ORTO, Giovanni, *Tutta un'altra storia. L'omosessualità dall'antichità al secondo dopoguerra*, Il Saggiatore, Milano, 2015.
- FERNANDEZ, Dominique, *Il ratto di Ganimede. La presenza nell'arte e nella società*, Milano, Bonpiani. Original francès: *Le rapt de Ganymède*, Grasset & Frasquelle, París, 1989.
- FUSTER, Joan, «Vigència d'Ausiàs March», pròleg a *Antologia poètica d'Ausiàs March*, Selecta, Barcelona, 1959, citat a través de Joan Fuster, *Obres completes*, I, p. 213-247.
- , «Ausiàs March, el ben enamorat», *Revista Valenciana de Filologia*, VI, 1, 1959-1961, p. 55-83, citat a través de Joan Fuster, *Obres completes*, I, p. 249-284.
- , «Lectura de Roís de Corella», conferència inèdita recollida a *Obres completes*, I, 1967, p. 285-313.
- GÓMEZ, Francesc, «Mar, navegació i tempesta en Ausiàs March: valors i tradicions», *La vida marítima a la Mediterrània medieval: fonts històriques i literàries*, Lola Badia, Lluís Cifuentes i Roser Salicrú (eds.), Museu Marítim / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2018, p.165-192.
- JACQUART, Danielle i Claude THOMASSET, *Sexualité et savoir médical au Moyen Age*, Presses Universitaires de France, París, 1985.
- KUEFLER, Mathew (ed.), *The Boswell Thesis. Essays on Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*, University Press, Chicago, 2006.
- MARCH, Ausiàs, *Les poesies d'Ausiàs March*, Joan Ferraté (ed.), Quaderns Crema, Barcelona, 1979a.

- MARCH, Ausiàs, *Poesia*, Joan Ferraté (ed.), Edicions 62 / "La Caixa", «Les Millors obres de la Literatura Catalana, 14», Barcelona, 1979b.
- , *Obra completa*, Robert Archer (ed.), 2 vols., Barcanova, Barcelona, 1997.
- , *Poesies*, Pere Bohigas (ed.), Amadeu-J. Soberanas i Noemí Espinàs (rev.), Barcino, «Els Nostres Clàssics, B19», Barcelona, 2005.
- , *Per haver d'amor vida*, Francesc Gómez i Josep Pujol (eds.), Barcino, Barcelona, 2008.
- MARCH, Pere, *Obra completa*, Lluís Cabré (ed.), Barcino, «Els Nostres Clàssics, A 132», Barcelona, 1993.
- MARFANY, Marta, «D'Ausiàs March a Bernat Hug de Rocabertí: Antoni Vallmanya i el cànon poètic de mitjan segle xv», *Llengua i Literatura*, 18, 2007, p. 45-73.
- MARTOS, Josep Lluís i Francesc GÓMEZ, «Joan Roís de Corella», *Història de la Literatura Catalana. Literatura medieval (III)*, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, p. 211-250.
- RIERA I SANTS, Jaume, *Els sodomites catalans*, Base, Barcelona, 2014.
- RIQUER, Martí de, «Ausiàs March», *Història de la Literatura Catalana. Part Antiga*, Ariel, II, Barcelona, 1964, p. 471-567.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, «Las cortes de Alfonso el Magnánimo y la espiritualidad del Renacimiento», *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, p. 153-172. Reedició: *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Edicions 62, Barcelona, 1964.
- TORRÓ, Jaume, «Ausiàs March, falconer del Magnànim», *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, eds. Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro, 3 vols., Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, III, València, 2005, p. 1521-1538.
- , «Pròleg al cançoner d'Ausiàs March: Ovidi exiliat», *Actes del 13è col·loqui internacional de l'AILLC (Girona, 2003)*, 3 vols., Sadurní Martí, Miriam Cabré, Francesc Feliu, Narcís Iglesias i David Prats (eds.), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, III, Barcelona, 2007, p. 379-423.
- , «La compilació del *Cançoner de Saragossa*», Anna Alberni, Lola Badia i Lluís Cabré (eds.), *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan (2007)*, Santa Coloma de Queralt / Tarragona, Obrador Edèndum / Universitat Rovira i Virgili, 2010, p. 379-432.

